

УДК 930.22
DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.175372>

Бездрабко Валентина Василівна,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри документознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності
Київського національного університету
культури і мистецтв
ORCID 0000-0003-3295-5277
valentbez@gmail.com

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА МИКОЛИ ГОГОЛЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БЮРОКРАТІЇ

Метою дослідження є виявлення загальних соціальних характеристик столичного чиновництва Російської імперії першої половини XIX ст. на прикладі літературної спадщини Миколи Васильовича Гоголя. **Методологію студії** склали методи наукової критики, історико-хронологічний, історико-типологічний, структурно-системний методи вивчення художньої літератури як історичного джерела та викладу сутнісних результатів. **Наукова новизна дослідження** полягає в актуалізації творів М.В. Гоголя як факту об'єктивної дійсності, історичного джерела у вивченні історії бюрократії. **Висновки.** Реформування бюрократичного апарату управління Російської імперії першої половини XIX ст. детермінувало: зміни в кількісному, якісному складі чиновництва; ментальні трансформації; професіоналізацію та особливості діяльності; підвищення освітнього цензу; зменшення ролі сімейних зв'язків, тобто патронажу; розвиток службової ієрархії. Формування класного чиновництва як особливої страти зі специфічною субкультурою ілюструють образи гоголівських титулярного радника і колезького асесора, зображені на тлі загальної соціальної історії, історії повсякдення, побуту особи. Їх службова діяльність зумовлена кваліфікацією та винагороджувалась званнями, жалуванням, іншими почестями. Багатовекторність сюжетних ліній «Петербурзьких повістей» уможливило різноаспектне сприйняття образу бюрократа та історично зумовленого тла його існування.

Ключові слова: чиновник, чин, бюрократія, титулярний радник, колезький асесор, М.В. Гоголь, художня література, «Петербурзькі повісті».

Бездрабко Валентина Васильевна, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедры документоведения и информационно-аналитической деятельности Киевского национального университета культуры и искусства

Литературное наследие Николая Гоголя как источник исследования истории бюрократии

Целью исследования является выявление общих социальных характеристик столичного чиновничества Российской империи первой половины XIX в. на примере «Петербургских повестей» Николая Васильевича Гоголя. **Методологию** исследования составили методы научной критики, историко-хронологический, историко-типологический, структурно-системный методы изучения художественной литературы как исторического источника и изложения сущностных результатов. **Научная новизна** исследования заключается в актуализации произведений Н.В. Гоголя как факта объективной действительности, исторического источника в изучении истории бюрократии. **Выводы.** Реформирование бюрократического аппарата управления Российской империи первой половины XIX в. детерминировало: изменения в количественном, качественном составе чиновничества; ментальные трансформации; профессионализацию и особенности деятельности; повышение образовательного ценза; уменьшение роли семейных связей, то есть патронажа; развитие служебной иерархии. Формирование классного чиновничества как особой «касты» со специфической субкультурой иллюстрируют образы гоголевских титулярного советника и коллежского асессора, изображенные на фоне общей социальной истории, истории повседневности, быта человека. Их служебная деятельность обусловлена квалификацией и вознаграждалась званнями, жалованием, почестями. Многовекторность сюжетных линий «Петербургских повестей» делает восприятие образа бюрократа и исторически обусловленного фона его существования разноаспектным.

Ключевые слова: чиновник, чин, бюрократия, титулярный советник, коллежский асессор, Н.В. Гоголь, художественная литература, «Петербургские повести».

Bezdrabko Valentyna, Doctor of Science in History, Professor Kyiv National University of Culture and Arts

Literary heritage of Nikolai Gogol as a source of research on the history of bureaucracy

The purpose of the article is to identify the general social characteristics of the capital bureaucracy of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century on the example of Mykola Vasylovych Hohol «Petersburg Stories». **The methodology** consists of methods of scientific criticism, historical-chronological, historical-typological, structural-system methods for the study of belles-lettres as a historical source and the presentation of intrinsic results. **The scientific novelty** of the research is to update the works of M.V. Hohol as a fact of objective reality, a historical source in the study of the history of bureaucracy. **Conclusions.** Reform of the bureaucratic apparatus of the Russian empire of the first half of the nineteenth century determined: changes in the quantitative, qualitative composition of the bureaucracy; mental transformations; professionalization and features of activity; increase of educational qualification; reduction of the role of family ties, that is, patronage; development of the service hierarchy. The formation of class bureaucracy as a special stratum with a specific subculture illustrates the images of the Hohol titular counselor and collegiate assessor, depicted against the backdrop of general social history, the history of everyday life, the everyday life of the individual. Their official activity was conditioned by special qualification and rewarded with titles, pledges, and other honors. The multi-vector of the plot lines of «Petersburg Stories» enables a multidimensional perception of the image of the bureaucrat and the historically predetermined background of his existence.

Key words: functionary, rank, bureaucracy, titular adviser, collegiate assessor, M.V. Hohol, fiction, «Petersburg stories».

Актуальність теми дослідження. Навесні цього року минає 210 років із дня народження відомого українського письменника Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852), чия літературна діяльність в різні часи неодноразово ставала об'єктом потужної критики – від однозначного захоплення до неприховано категоричного неприйняття. Невгамовні дискусії завше викликали жанри, сюжети, мова, способи, прийоми, завдання та місія, філософський, релігійний, географічний контексти, психологія, екзистенційні мотиви творчості, вислідом яких стала широка українська, зарубіжна (у т.ч. російська) історіографія, екранізація творів, щорічні тематичні конференції, фестивалі і навіть окремий напрям у літературознавстві – *гоголезнавство* [10, 135].

Завдяки багатогранному творчому спадку М.В. Гоголя життєдайність дослідницьких напрямів невичерпна. Особливе місце належить цілісному циклу творів, який традиційно називають «*Петербуржские повести*». До циклу фахівці усталено зараховують: «*Невский проспект*» (1833/1834), «*Нос*» (1832/1833), «*Портрет*» (1834), «*Шинель*» (1842) і «*Записки сумасшедшего*» (1835). Щоправда, сам автор вважав «петербурзькими» ще дві повісті – «*Коляску*» і «*Рим*», які були іншими за стилем, викладом, емоціями чи місцем локації подій. Переслідуючи мету нашої розвідки, заявлену в назві, зупинимось лише на деяких із них, а саме тих, що найбільш повно ілюструють образ чиновника Російської імперії в літературному контексті. Ідеться про «*Нос*», «*Невский проспект*», «*Записки сумасшедшего*» і «*Шинель*».

Повісті вийшли з-під гоголівського пера за російського царя Миколи I – у 1830–1840-х рр., і стали своєрідним втіленням епохи, образно-естетичним відображенням дійсності та її осмисленням конкретною людиною – українцем у російському контексті. Ще за Гоголя їх стали називати «петербурзькими» через основне місце подій – «Північну Пальміру». У радянські часи твори були об'єднані в єдиній збірці під загальною назвою «*Петербуржские повести*» (1934), а 1938 року з'явилось перше академічне зібрання творів з потужним науковим апаратом, коментарями різночитань між рукописом, редакціями і цензурними втручаннями [7, 19].

Метою дослідження є виявлення загальних соціальних характеристик столичного чиновництва Російської імперії першої половини XIX ст. на прикладі літературної спадщини Миколи Васильовича Гоголя.

Виклад основного матеріалу. Для нас «*Петербуржские повести*» цікаві передусім як джерело з історії чиновництва, хоча єдиної думки стосовно залучення літературних творів до джерельного арсеналу в українській чи зарубіжній історіографії так і не склалося. Суть контраргументів криється в тому, що художня література завжди промовисто «виткана» з різних суб'єктивних спостережень, вражень, переживань і трактувань (часто алегоричних) сюжету реальної дійсності чи вигаданої історії. В іншому контексті тлумачення літературних творів як історичного джерела живиться тезою, що попри свою художність вони самі по собі є об'єктивно присутнім фактом дійсності, а тому можуть беззастережно бути таким. Визнаючи за ними це право, вважаємо виправданим корелювати полісемантичні тексти художньої літератури шляхом компаративного залучення інших видів джерел, розглядати інформацію як «гру різниць» між ними і реконструювати минуле.

Для того, аби сприймати гоголівські повісті джерелом, важливо з'ясувати інтенції автора через його життєву історію та культурно-історичний контекст петербурзького середовища як «документа епохи». Виходець із провінції дев'ятнадцятирічний юнак потрапляє в Петербург у 1828 році. Стати у столиці «високим чином» йому не судилося. Попрацювавши в міністерстві уділів майже півтора року, він полишив службу, здобувши важливий життєвий досвід і зазнавши ще більшого натхнення до літературної творчості, згодом втіленого в «*Петербуржских повестях*».

Для імперії перша половина XIX ст. стала особливим часом. Майже сторіччя розвитку бюрократії після набуття чинності «*Генерального регламента*» (1720) і «*Табели о рангах*» змінило умови служби й життя чиновників Росії, що стало важливою передумовою раціональної організації влади та модернізації суспільства «згори». Цими й іншими відомчими документами упродовж XVIII ст. визначились чіткий розподіл функцій, службові компетенції, ієрархічна супідрядність чиновників. Сама ж служба з обов'язку перейшла в розряд почесного привілею [11, 163]. Особливістю еволюції чиновника першої половини XIX ст. є професіоналізація діяльності, здобуття освіти й вузька спеціалізація компетенцій. До реформ 1860-х рр., як відмічає Б. Миронов, державна служба в Росії стала головним місцем реалізації кар'єрних прагнень здібних і освічених людей, здатних дбати про суспільні інтереси, заробляти собі на життя й думати про благо держави [11, 169].

Засновком до сприйняття всього циклу повістей, його композиційною та просторово-часовою рамкою вважаємо «*Невский проспект*». Дія відбувається у столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Хоча головна сюжетна лінія твору не стосується чиновництва, проте окремі спостереження з їхнього життя оприсутнюються у вигляді цікавих, багатогранних за змістом замальовок про репрезентантів вищого світу і їхніх «підмайстрів», про петербуржця гоголівської епохи. Архетипний образ столиці конкретизувався через величне оспівування Невського проспекту, що живе своїм розмаїтим життям.

Із-поміж натовпу «бледных», «чиновных» обожнювачів центру столиці Російської імперії, обличчя й характер якого змінюється наче мозаїка в калейдоскопі залежно від часу доби і пори року, із суцільного людського потоку М. Гоголь «вихопив» *чиновника* й намалював картину зовнішніх вражень, породжених спогляданням (і підгляданням) за ним. Невський проспект потужно живить блискуче відтворена автором цілодобова й цілорічна метушня, яку створювали спокійно чи пришвидшено рухомий люд, проїжджаючи карети, коляски та фаєтони, що направлялися до контор, домівок, клубів, салонів, кав'ярень чи інших атрибутів невід'ємних місць столичного життя. Зосередженість у центральних кварталах міста державних установ передбачала помережений великою кількістю траєкторій рух чиновників.

Саме тому на проспекті можна було зустріти пішим і в найбільшому представництві чиновництво нижчих рангів – колезького регістратора, губернського і колезького секретарів, титулярного радника (XIV–IX ранги), а також вищих класів, але вже значно в меншій кількості. Тож кількість тих, хто шліфував брукувку Невського, згідно з зоровими враженнями і чіпкими спостереженнями Гоголя, відповідала пропорціям чиновників різних класів, яка в часи написання твору виглядала приблизно так: 26 (канцеляристи, які не могли мати класний чин і дворянський статус по чину): 61 (чиновники XIV–IX класів): 11 (чиновники VIII–VI

класів): 2 (чиновники I–V класів) [11, 207]. Загалом же, згідно зі статистичними даними, кількість столичних чиновників упродовж першої половини XIX ст. стрімко зросла [14]. Це було пов'язано не тільки з розбудовою імперської системи управління, але й усебічним розвитком держави.

Територіальна подорож у часі центральною вулицею Петербурга розпочинається в Гоголя зі згадки рідкісного вранішнього сонного чиновника, котрий «проплетётся с портфелем под мышкою, если через Невский проспект лежит ему дорога в департамент» [5, 12]. Ситуація на проспекті змінювалась в обідню пору, «от двух до трёх часов пополудни» – «наиблагословеннейший час», коли закінчувався робочий день чиновництва. Тоді їхнього брата на Невському, за спостереженнями М. Гоголя, ставало помітно більше. Великими завсідниками обідніх прогулянок проспектом були ті, хто служив при міністрах, губернерах, інших посадовцях, наприклад, чиновниках з особливих доручень (від VI рангу), чи представники іноземної колегії, котрі відрізнялися від «родні по цеху» «благородством своих занятий и привычек», примітним дендизмом, уособленням якого для Гоголя стали бакенбарди. Це був «виставковий» час для «всех лучших произведений человека» [5, 14], тобто чиновників класу генералітету. Їх лінії життєвого руху не перетиналися з підлеглими навіть на Невському проспекті, бо для тих існував інший час променаду – третя година дня, коли тут раптово наступала «весна» і все вкривалося зеленими віцмундирами [5, 15].

Завершують художні, етико-естетичні замальовки доби на Невському проспекті сутінки. Молоді чиновники, звільнившись від служби, прагнуть наситити серце любовними втіхами і тоді «коллежские регистраторы, губерньские и коллежские секретари очень долго прохаживаются» тільки для того, аби зустріти омріяну красу та «заглянуть под шляпку издали завиденной даме» [5, 15]. Мимохідь автор зауважує, що колезьких регістраторів, титулярних і надвірних радників старшого віку в сутінковий час на проспекті не зустрінеш, бо проводять вони вечори переважно вдома, адже мають сім'ю, до того ж, «очень хорошо готовят кушанье живущие у них в домах кухарки-немки», утримувати яких їм до снаги [5, 16]. Лише одного разу в «Невском проспекте» згадуються чиновники V–IV рангів – статський радник і дійсний статський радник, котрі вислужили «этот чин сорокалетними трудами» і належали до середнього класу суспільства [5, 30]. Вищих чинів загалом у літературі зустрічається дуже мало, у той час, як образ дрібного чиновника став найбільш благодатним для літературних сюжетів.

Найбільшою увагою в «Петербургских повестях» відзначені титулярні радники, що відповідали чину IX рангу. У гоголівські часи титулярні радники обіймали переважно посади старших помічників столоначальників у департаментах міністерств, старших помічників секретарів, протоколістів, регістраторів, перекладачів у сенаті, приставів, помічників поштмейстерів, повітових казначей, бухгалтерів тощо. У провінційних установах титулярні радники могли претендувати на посади, що передбачали деяку самостійну діяльність. Служба чиновника підпорядковувалася не лише посадовим інструкціям, але й повноваженням контори конкретного управлінняського рівня.

Вступати на службу в чині титулярного радника мали право випускники вищих навчальних закладів або ті, хто віддав їй десятиріччя життя й здобув відповідну вислугу років. Після указу від 06 серпня 1809 р. «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках для производства в коллежские асессоры и статские советники» наявність освіти для титулярного радника стала обов'язковою умовою [3]. Образ *титулярного радника* найяскравіше виписаний М. Гоголем у «Шинели» та «Записках сумасшедшего», що зобов'язує зупинитися на цьому докладніше.

Сюжет відомої гоголівської «Шинели» розвивається довкола життя сорокарічного «титуляшки», «маленької людини – Акакія Акакійовича Башмачкіна, котрий служив у міністерському департаменті N [8, 137]. Чиновник цей «нельзя сказать чтобы очень замечательный, низенького роста, несколько рябоват, несколько рыжеват, несколько даже на вид подслеповат, с небольшой лысиной на лбу, с морщинами по обеим сторонам щёк и цветом лица, что называется, гемморoidalным», а що стосується чину, то він був *те*, «что называют вечный титулярный советник, над которым, как известно, натрунились и наострились вдоволь разные писатели, имеющие похвальное обыкновенье налегать на тех, которые не могут кусаться» [8, 137]. Гоголь не випадково зупиняється на походженні, вказуючи на кумівстві матері зі столоначальником у сенаті, котрий вочевидь і посприяв облаштуванню служби Башмачкіна. Докладним описом зовнішності та родоводу від батька, діда і навіть шурина, які цілорічно ходили в одних черевиках, змінюючи лише пару разів за рік підметки, автор імовірно хоче підкреслити нікчемність образу, а куди доповнення про момент народження, коли Акакій зробив таку страшну гримасу, немовби «предчувствовал, что будет титулярный советник» [8, 138], підсилює трагічність і фатальність наперед визначеної долі.

Із перших сторінок повісті М. Гоголь формує уявлення про зміст служби титулярного радника. Керуючись умаленням значення Башмачкіна через нарочите уникнення розповіді про його дорослішання, автор вдався до описання службової діяльності у своєрідній «самітницькій келії», де довкола багату люду та жодного, хто проявляв би до нього повагу й інтерес. Акакій Акакійович постає причереним маргіналом, одинаком із-поміж людей, котрого з невідомих часів, бо вже ніхто не пам'ятав, як він поступив на службу та зупинився час, позаяк завжди «видели всё в одном месте, в том же положении, в той же самой должности, тем же чиновником для письма, так, что потом уверились, что он, видно, так родился на свет уже совершенно готовым, в вицмундире и с лысиной на голове» [8, 138]. Повне ігнорування присутності можна відчутти через авторську примітку про те, що навіть сторожі ніколи не вставали зі своїх місць, коли він проходив повз них, не дивилися на нього й «не оказывалось [...] никакого уважения» [8, 138]. Принадна

сила того, хто мав владу над ним, так само позбавлена поваги до Башмачкіна: «начальники поступали с ним как-то холодно-деспотически» [8, 138–139].

Його обов'язки на службі полягали в переписуванні документів. Титулярному раднику не дошкуляла проста роль переписувача, коли для цього необов'язково бути «в чинах». Навпаки, він любив свою справу, «жил в своей должности», «служил ревностно», «служил с любовью» [8, 139]. Переписування рівним почерком документів було своєрідною терапією від гніту і прикростей життя, бо в цьому він вбачав можливість втекти в інший «разнообразный и приятный мир» [8, 139]. Авторська рефлексія посилюється висновком, що, якби відповідно до відданості справі присуджували відзнаки, то Башмачкін міг дослужитися не до «пряжки в петлице» і «геммороя в поясице», а до статського радника [8, 139]. Із волі директора департаменту йому запропонували спробувати себе в ролі укладача документів. Проте Акакій Акакійович не зміг «переменить заглавный титул да [...] кое-где глаголы из первого лица в третье [...] С тех пор оставили его навсегда переписывать» [8, 139]. Переписування так і залишилося для нього єдиною приступною «наукою» на все життя. Покірливе умалення потреб додатково увиразнює єдиний сенс життя, систему цінностей – служіння департаментові, переписуванню.

Розмірене життя Башмачкіна було зруйновано скромною мрією про необхідне – нову шинель, що для петербурзьких північних морозів річ конче необхідна [8, 141]. Шинель стала смыслом його існування, уособленням атрибутів влади, достатку, соціального статусу [9, 5]. Жаданню судилося відбутися завдяки неймовірно жорсткій економії, моральній нарузі над собою і навіть голодуванню, аби за півроку зібрати необхідну суму для замовлення у кравця нової шинелі. Поява Акакія Акакійовича в департаменті в новому верхньому одязі стала кульмінаційною подією життя, «точно самым большим торжественным праздником» [8, 154]. На якусь мить Башмачкін відчув себе господарем становища і «значительным лицом». Проте урочистого завершення «виходу у світ» не склалося, бо в той же вечір його побили вуличні злодії та й зняли з плеча новісіньку шинель. Не прийнявши втрати, Акакій Акакійович, тяжко захворів і дочасно помер. Щоправда, глибоко релігійний М. Гоголь завершує повість появою привида, немовби перевтіленого за Ф. Кафкою Башмачкіна, що стягував із прохожих шинелі і заспокоївся лише тоді, коли зняв одіж зі «значительного лица».

Діагноз хвороби «вічного» титулярного радника – нужденне самотнє життя, чорно-білі будні, жорстока реальність, непосильна ноша відповідати очікуванням оточення, затамовані бажання, нереалізовані мрії, нахабство недоброчливих ближніх, блазеньська служба в департаменті. Тілесна неповноцінність, описана автором на початку повісті, не виглядає так моторошно, як душевна деформація Башмачкіна в результаті придбання та втрати шинелі. Радянські критики завжди підкреслювали ницість матеріальних бажань людини і їх згубність. Проте, на нашу думку, все виглядає простіше. Відмовляючись від багатьох радощів життя, для завершення страдницької участі Акакій Акакійович мав одержати моральне задоволення і нарешті пережити відповідні емоції. Мрії і розбуджені уявою останні сподівання на зміни до кращого розпалися вдрузки.

Історію ще одного дрібного петербурзького чиновника титулярного радника, переписувача документів, котрий «пересматривал и сверял бумаги», – Оксентія Івановича Поприщина, живописав М. Гоголь у «*Записках сумасшедшего*». Щоправда, у повісті прямо вказується, що Поприщин служив столоначальником, а це означає, що за чином він мав бути надвірним радником (VII ранг). Однак із контексту достеменно відомо, що надвірним радником був його начальник, виходець із різночинних. Ця обставина створювала дискомфорт у спілкуванні благородного за походженням, але зубожілого титулярного радника Поприщина з безрідним, проте з університетським дипломом, керівником. Його наявність для чиновника такого класу була обов'язковою умовою службового просування, хоча до XIX ст. практичний досвід залишався єдиним джерелом формування компетентності [11, 164].

Твір складний у соціально-психологічному, особисто-біографічному, естетичному вимірах і викликає багато дискусій від цілковитого захоплення до повного неприйняття. Повість представляє собою щоденник головного героя. Спочатку Поприщин, спілкуючись із собою через нотатки, розповідає про службу, згодом починає комунікувати з галюцинаційними співрозмовниками – Меджи, собачкою доньки директора департаменту, де служив, а потім буцімто здобуває листи від собачки, з якою та листувалася. Зрештою він чітко «усвідомив» себе королем Іспанії з відповідним «набором думок», які наприкінці твору втрачають будь-який сенс і перетворюються в компендіум незакінчених фраз, вихоплених із потоку свідомості маніакальних ідей.

Оксентій Іванович Поприщин, як і Башмачкін, – глибоко самотня немолода людина. Домашня робітниця Мавра щоранку начищала йому чоботи, готувала страви, вела нехитре господарство та випроваджувала на службу. Проте, на відміну від Акакія Акакійовича, працею в департаменті Поприщин категорично був невдоволений. Переваги департаменту для нього крились лише у «благородстві служби», канцелярській чистоті, столах із червоного дерева і зверненні на «ви» [4, 173]. Начальник відділення департаменту був невисокої думки про чесноти підлеглого, називаючи його безгрошівним нулем [4, 176]. Стосунки з керівником не склались і той не приховував свого негативного ставлення, щиро критикував труди та постійно перепитував: «Что это у тебя, братец, в голове всегда ералаш такой? Ты иной раз метаешься, как угорелый, дело подчас так спутаешь, что сам сатана не разберёт, в титуле поставишь маленькую букву, не выставишь ни числа, ни номера» [4, 173]. На глибоке переконання титулярного радника, «оно, конечно, некоторые и купчики-конторщики и даже крепостной народ подписывает иногда; но их писание большею частью механическое: ни запятых, ни точек, ни слога» [4, 175], та правильно

писати може тільки дворянин, а тому зауваження начальника, не рівні собі за походженням, вважав украй принизливими.

Омріяним місцем служби Оксентія Івановича були губернське правління, гражданські чи казенні палати. Мірилом певності у своїй правоті слугували можливості чиновників, що виходять далеко за межі скромних сподівань розжитися у «жида-казначая» авансом [4, 173]. Формула щастя «введена» титулярним радником зі служби свого колеги і брата по рангу, але, приміром, у губернському правлінні, де «иної прижалься в самому уголку и пописывает» і «фрачишка на нём гадкий, рожа такая, что плюнуть хочется, а посмотри ты, какую он дачу нанимает [...] фарфоровой вызолоченной чашки и не носи к нему», а подавай «пару рысаков, или дрожжи, или бобёр рублей триста. С виду такой тихенький, говорит [...] деликатно [...], а там обчистит так, что только одну рубашку оставит» [4, 173]. Отож для Оксентія Івановича можливість брати хабарі – не тільки джерело матеріальних статків, але й ідентифікатор успішності чиновницької кар'єри.

Як зауважив Б. Миронов, хабар в історії чиновництва – тема не проста і доволі суперечлива [11, 166]. Це зумовлено тим, що тривалий період, аж до 1764 року, часу введення офіційного жалування за службу, існувала особлива система винагород, яка охоплювала різні види плати за послуги, у т.ч. хабар як почесь, дар, гостинець, кормління, інші «механізми» пришвидшеного діловодства та сприятливого вирішення питань, без порушень закону [13]. Титулярні радники одержували 75 рублів сріблом щомісяця [12]. Це зумовлювало їх доволі скромні умови життя. Так, у гоголівського героя Башмачкіна, столичного чиновника, річне жалування становило 400 рублів на рік з урахуванням усіх заслуг [11, 141]. Їх бідність указувала на те, що навряд чи можна всіх російських чиновників того часу звинувачувати у хабарництві, а тому інколи й мріялося про джерела додаткових прибутків і посади, де це було можливим.

Верхівку в ціннісній ієрархії Поприщина займало бажання возвеличитись, піднятися над іншими, стати чиновником вищого класу. Для цього, на думку Оксентія Івановича, у нього були всі підстави. Майже в кожній записці оприсутнюються вартісні риси чиновницької доблесті: «я чиновник, я благородного происхождения», «я терпеть не могу лакейского круга», «я дворянин», «человек благородный», «я люблю бывать в театре», «правильно писать может только дворянин». Тому життєва лінія мала відбутися завдяки означеним стратегічним позиціям: «будем и мы полковником, а [...] если бог даст, то чем-нибудь и побольше» (*листопада 6*) [4, 177], «желал бы я сам сделаться генералом: не для того, чтобы получить руку и прочее, нет, хотел бы быть генералом для того только, чтобы увидеть, как они будут увиваться и делать все эти разные придворные штуки и экивоки» (*листопада 13*) [4; 193, 196], «отчего я титулярный советник и с какой стати я титулярный советник. Может быть, я какой-нибудь граф или генерал, а только так кажусь титулярным советником? [...] разве я не могу быть сию минуту пожалован генерал-губернатором или интендантом, или там другим каким-нибудь?» (*зрудня 3*) [4, 196]. Манія величі здолала «короткозорість» і, зрештою, «в Испании есть король. Он отыскался. Этот король я» (*рік 2000 квітня 43 числа*) [4, 197]. Зазначені дати зростання апетиту до чину, статусу вказують на чітке бажання вирватися нарешті зі «штанців» вічного титулярного радника.

Із-поміж плутаної через хворобу рефлексії Поприщина можна «зчитати» бачення ним причин свого стану вічного титулярного радника та неможливості кар'єрного росту – «достатков нет – вот беда» [6, 177], і сирітство, бо ріс без «чиновного отца». Від невідповідності власних запитів і можливостей людина гине, а розв'язати цю суперечність видається неймовірною справою.

Посилюють ефект сприйняття образу «титуляшки» побутові сцени повсякдення. Гардероб титулярного радника не відрізнявся модним фасоном чи художньо-естетною вишуканістю. Так, у Акакія Акакійовича від давності й зношеності віцмундир «был не зеленый, а какого-то рыжеватого-мучного цвета», в деяких місцях настільки протертий, що «сукно [...] сквозило, и подкладка расползлась», а комір шинелі, яку колеги принизливо називали домашнім жіночим платтям – капотом, «уменьшался с каждым годом более, и более, ибо служил на подтачиванье других частей» одягу [8; 140, 142]. Навіть невібагливі й далекі від модних віянь смаки знайомого кравця Башмачкіна – Петровича, спонукають говорити про плаття як «худой гардероб», «дело совсем гнилое» [8, 142]. Лише перед смертю чиновника «мелькнул светлый гость в виде шинели, ожививший на миг бедную жизнь» [8, 158]. Крадіжка «светлого гостя» стала непереборним глибоко травматичним потрясінням для Акакія Акакійовича, підірвала здоров'я й відносну психічну стабільність, від чого він і помер, залишивши по собі скромний спадок – «пучок гусиных перьев, десь белой казенной бумаги, три пары носков, две-три пуговицы, оторвавшиеся от панталон, и [...] капот» [8, 158]. Поприщин також мріяв про свою «шинель» – «фрак, сшитый по моде, да [...] галстук» [4, 177]. Уособленням зненавидження свого життя став порізаний ним на шмаття віцмундир, а остаточним запереченням хиткого існування – королівський костюм, «зшитий» власноруч у мороковому стані [4, 199].

Цікавими маркерами успішності життя стала локація помешкань героїв повістей. Опосередковано дізнаємося, що більшість колег Оксентія Івановича проживала в першій п'ятиповерхівці Петербурга [4, 175], т.зв. будинку І. Зверкова, побудованому 1827 року. Дім відомий тим, що в 1829–1831 рр. М. Гоголь теж квартирував тут на п'ятому поверсі [2]. Титулярний радник дворянського походження Поприщин мешкав віддалено від Невського проспекту, оскільки добирався до нього пішки, проте точної адреси в повісті ми не знаходимо. Його шлях у департамент пролягав через Міщанські, Підд'ячі вулиці, Ліхтарний чи Столярний провулки, т.зв. «серединними петербурзькими вулицями і провулками» [2], що прилягали до Сінної площі. Визначити, де проживав Акакій Акакійович можна лише через загальні ремарки, але найвірогідніше це була окраїна Петербурга. Відомо, що в департамент йому треба було перебігти п'ять –

шість вулиць [8, 141], а маршрут подорожі на звану вечерю до помічника столоначальника опосередковано вказує на те, що той мешкав «в лучшей части города, – стало быть, очень не близко от Акакия Акакиевича» [8, 150]. Тож локація проживання чиновників різних класів стає ще однією підказкою до сприйняття візії служителів столичної бюрократії імперської Росії.

Увиразнюють образ життя титулярного радника також невеличкі гастрономічні замальовки трапез «сообразно с получаемым жалованьем и собственной прихотью» [8, 140]. Тому в Акакія Акакіевича вечірній стіл був надзвичайно одноманітний і складався із супу з кислотою капустою, шматка яловичини із цибулею і їв він усе це «с мухами и со всем тем, что ни посылал бог на ту пору», запиваючи чаєм [8, 140]. Його колега вищого рангу – помічник столоначальника, мав кращу вечерю – вінегрет, холодну телятину, паштет, кондитерські пиріжки, шампанське [8, 151]. Директор департаменту, де служив Оксентій Іванович, мав інші трапези. Звичною справою на його столі були різноманітного походження м'ясо, у т.ч. і дичина, соуси з каперсами і зеленню, каші, хлібні вироби у достатку й широкому асортименті, страви з овочів, до того ж із екзотичної городини, наприклад, артишоків, чай, кава з вершками тощо [6, 184–185]. На відміну від поширених у гоголівських творах масштабних гастрономічних полотен, «*Петербургские повести*» цим не відзначаються. Проте навіть дрібні й несуттєві вкраплення про столи героїв повістей стають показовими та дедалі більше «втягують» читача в епоху й чиновницький побут «титуляшки».

Гоголівський життєвий досвід на час написання творів не обтяжений сімейними зв'язками чи глибокими родинними зобов'язаннями. Не маючи власного житла та переживаючи інші соціальні утиски, М. Гоголь не міг навіть думати про створення сім'ї. Десь саме ця обставина й визначає горизонт шлюбних мрій його головних літературних героїв. Усі вони неодружені, хоча в їхньому оточенні багато сімейних людей, щасливих і страдницьких пар. Змальований повістярем корисливий шлюб – помітний мотив стосунків чиновництва із протилежною статтю. Відмітимо ще один важливий концепт, пов'язаний зі шлюбними стосунками і підмічений повістярем – використання сімейних, родинних зв'язків, патронажу для просування по службі власних дітей. Тому син «значительного лица» служив у канцелярії [8, 160].

Однак зовсім іншим у «*Петербургских повестях*» постає колезький асесор. «Кавказьким» колезьким асесором (VIII клас) був герой гоголівської повісті «*Нос*», котрий для більшої значущості називався винятково за військовим званням, – майор Ковальов [6, 54]. Привабливість класу полягала в тому, що до 1845 року він гарантував право на отримання родового дворянства. Примітка про те, що Ковальов був *кавказьким* колезьким асесором, потребує пояснень. Після приєднання Грузії до Росії, уряд, намагаючись створити відданий короні Романових адміністративний апарат на Кавказі, активно залучав до служби в регіоні молодих чиновників, обіцяючи їм за полегшеними вимогами і скороченим терміном чин колезького асесора, і, відповідно, дворянський титул із дрібнопомісним володінням [1, 109]. Тож Ковальов прибув у столицю здобути достойне високе місце служби – «вице-губернаторського, а не то – экзекуторського в каком-нибудь видном департаменте» [8, 54].

По-іншому виглядав колезький асесор і в побутовому повсякденні та при вирішенні важливих для себе справ. Він щодень гуляв Невським проспектом; відвідував кондитерські, циркульні, театри; в одязі полюблив білосніжні накрохмалені комірці і сорочки з мереживами; носив безліч печаток «сердоликовых, и с гербами, и таких, на которых было вырезано: среда, четверг, понедельник и проч.» [8, 54]. На відміну від виписаних Гоголем образів титулярних радників, квартира майора знаходилася там, де «всякий покажет» – на вулиці Садовій [8, 54], що «витікає» з Невського проспекту. Маючи значно кращі матеріальні статки, ніж титулярний радник, колезький асесор уже вільніше думав про шлюбні стосунки і навіть був не проти любитися з пані, за котрою гарний посаг та «случится двести тысяч капитала» [8, 55].

Зовнішні атрибути для Ковальова були надзвичайно важливими, оскільки завдяки їм також асесор збирався здобути посаду. Тому, коли сталася прикрість і він втратив важливу «деталь» обличчя – ніс, стражданням не було меж, допоки той «віднайшовся» на обличчі, бо «без носа человек – птица не птица, гражданин – не гражданин» [8, 63]. Однак, на відміну від Акакія Акакіевича, зазнавши втрати, Ковальов не розгубився й не впав у психологічно й емоційно виснажливі переживання. Сюжет із носом, на думку фахівців, почерпнутий із народної творчості, де подібних історій багато, а звернувся до нього М. Гоголь, щоб одягнути високі фольклорні осяги в нові літературні форми.

Доволі цікавим є рух Ковальова одразу після «повернення» носа. Виявляється, що він не обмежувався повсякденним маршрутом: місцями проживання і служби. Хронологічно послідовно це виглядало так: кондитерська, де звично подавали чашку шоколаду; циркульня, де ретельно підрівнювали бакенбарди; департамент, де прагнув отримати вице-губернаторське чи экзекуторське місце; помешкання авторитетного й впливового колезького асесора і багатобіччючий, вічно яскравий Невський проспект. Спрага влади рухала майором саме цим маршрутом «обживання» вражень від життя. Ковальов непокоївся через ніс, у першу чергу, тому, аби мати можливість успішно реалізувати вигоди чину та зартикулювати мрію.

Тож образ колезького асесора поданий у кращій гоголівській літературній традиції і відповідає відмові від стереотипного сприйняття бюрократа невдахою з нікчемними перспективами. Навпаки середній чиновник був не тільки освіченим модником, але й із твердим переконанням доцільності робити службову кар'єру та доволі реальними оптимістичними перспективами.

На думку сучасників М. Гоголя, у згаданих повістях закарбовано багато цікавого для гострого допитливого розуму. Образ чиновника можна доповнювати спостереженнями й висновками безкінечно. Але зупинимося на найважливішому.

Головною дійовою особою «*Петербуржских повестей*» Миколи Гоголя є дрібний столичний чиновник середнього віку, зокрема титулярний радник, що служив у міністерському департаменті. Середньостатистичний бюрократ нижчих класів займався переписуванням, реєстрацією документів, іншою канцелярською поточною практикою, був здебільшого вільнонайманою, компетентною в межах своїх повноважень із мінімальними статками, несімейною людиною та багаторічним досвідом служби, котра не брала хабарів і мешкала в орендованій кімнаті у власника квартири. За часів Олександра I, а особливо – його брата Миколи, формувалося покоління освіченої бюрократії, хоча зберігалися традиції надання чинів за особливі заслуги, соціальним походженням чи майновим станом. Обставини набуття чину досить тонко підмічені повістярем, що додатково увиразнює процеси становлення службовця нового формату. Професіоналізація чиновництва, завдяки спеціальній освіті, відокремлення цивільної служби від військової, змінила образ типового бюрократа.

Колективний портрет титулярного радника руйнує стереотипи сприйняття в суспільстві «пепельного племені». Автор знав про негативне ставлення до чиновницького люду цієї категорії та відповідний літературний образ, проте спробував звільнитися від штампів і викликати симпатію до своїх героїв, не тільки переживаючи через їхню глибоку самотність та дрібноту життєвих радощів, але й цементування розуміння важливості злагодженої роботи кожного маленького «коліщата» бюрократії. Удосконалення на різних рівнях організації влади, управлінського механізму, кількісне зростання чиновників разом із ментальними змінами, викликаними підвищеними вимогами до професійної придатності, діяльність яких підпорядковувалася лише законам, інтересам держави й бюрократичній корпорації, сприяли розвитку правового суспільства та імперської державності.

Література

1. Богданов В.П. «Крапивенное семя»: чиновничество и российская саморефлексия // Диалог со временем: образы и представления. Москва, 2011. №37. С.101–125.
2. Васильев К.Б. Гоголевская машина // Vox: электронный философский журнал. 2015. Вып. 19. <http://vox-journal.org>
3. Воропанов В.А. Развитие системы отбора и подготовки кадров государственной гражданской службы в Российской империи в первой половине XIX века // Социум и власть. 2013. №6. С. 84–89.
4. Гоголь Н.В. Записки сумасшедшего // Петербургские повести. Свердловск: Средне-Уральское книжное издание, 1990. С. 169–202.
5. Гоголь Н.В. Невский проспект // Петербургские повести. Свердловск: Средне-Уральское книжное издание, 1990. С. 7–40.
6. Гоголь Н.В. Нос // Петербургские повести. Свердловск: Средне-Уральское книжное издание, 1990. С. 47–72.
7. Гоголь Н.В. Повести // Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 14 т. Т.3. Повести. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1938. 744 с.
8. Гоголь Н.В. Шинель // Петербургские повести. Свердловск: Средне-Уральское книжное издание, 1990. С. 133–162.
9. Каримова Е.С. «Петербургские повести» Н.В. Гоголя: поэтика жанра: автореф. ... канд. филол. н. 10.00.01 / Оренбургский гос. ун-т. Оренбург, 2011. 22 с.
10. Колесник І.І. Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи і стереотипи (до 200-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 135–160.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 583 с.
12. Оклады денежные // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона URL: Библиотекарь.ру <http://www.bibliotekar.ru/beo/78.htm> (дата звернення 08.01.2018)
13. Писарькова Л. Ф. К истории взяток в России: (по материалам «секретной канцелярии» кн. Голицыных первой половины XIX в.) // Отечественная история. 2002. № 5. С. 33–48.
14. Таблицы к статистическим сведениям о Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург, 1836. Табл. 22.

References

1. Bogdanov, V.P. (2011). "Nettle Seed": bureaucracy and Russian self-reflection. Dialogue with time: images and representations. Moscow, 37 101–125 [in Russian].
2. Vasiliev, K.B. (2015). Gogol machine. Vox: electronic philosophical journal. 19. URL: <http://vox-journal.org> [in Russian].
3. Voropanov, V.A. (2013). Development of the system of selection and training of civil service in the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. Society and power, 6, 84–89 [in Russian].
4. Gogol, N.V. (1990). Notes of a Madman. Petersburg Stories. Sverdlovsk: Middle Ural book publication, 169–202 [in Russian].
5. Gogol, N.V. (1990). Nevskiyi Prospect. Petersburg Story. Sverdlovsk: Middle Ural book publication, 7–40 [in Russian].
6. Gogol, N.V. (1990). Nose. Petersburg stories. Sverdlovsk: Middle Ural book, 47–72 [in Russian].
7. Gogol, N.V. (1938). The stories. Full composition of writings in 14 Volumes. Vol.3. The stories. Moscow, Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
8. Gogol, N.V. (1990). The Overcoat. Petersburg stories. Sverdlovsk: Middle Ural book publication, 133–162 [in Russian].
9. Karimova, E.S. (2011). N.V. Gogol Petersburg Stories: poetics of the genre: the author's abstract. ... PhD of Philosophy 10.00.01. Orenburg, 2011. 22 p. [in Russian].
10. Kolesnyk, I.I. (2009). Hohol in the cultural-intellectual history of Ukraine: myths and stereotypes (to the 200th anniversary of his birth). Ukrainian Historical Journal, 2, 135–160 [in Ukrainian].
11. Mironov, B.N. (2000) The social history of Russia during the empire period (18 – early 19 century). The genesis of the individual, the democratic family, civil society and the rule of law. St. Petersburg: Publishing house "Dmitry Bulanin" [in Russian].
12. Salaries. Brokhaus and Efron Encyclopedic Dictionary URL: Librarian.ru <http://www.bibliotekar.ru/beo/78.htm> [in Russian].
13. Pisarkova, L.F. (2002). To the History of Bribes in Russia: (based on the materials of the "secret office" of the Princes Golitsyns of the first half of the 19th century). Domestic history, 5, 33–48 [in Russian].
14. Tables to statistical information about St. Petersburg. St. Petersburg, 1836. Table. 22 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.01.2019 р.